

SIVILIZATSIYA G'OYASINING EVOLYUTSIYASI VA UNING IJTIMOYIY TARAQQIYOTDAGI O'RNI

Shamuratov Nodirbek Ulug'bek o'g'li

Samarqand davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada “inson sivilizatsiyasi” tushunchasining shakllanish jarayoni, uning etimologik ildizlari hamda tarixiy-falsafiy mazmuni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Sivilizatsiya atamasining XVIII asr Yevropa ma’rifatchiligi davrida ilmiy muomalaga kirib kelishi, uning dastlab ijtimoiy tartib, huquqiy munosabatlar va madaniy hayotning rivojlangan bosqichini ifodalagani yoritiladi. Maqolada sivilizatsiya tushunchasining vaqt o’tishi bilan moddiy taraqqiyot bilan bir qatorda ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, diniy e’tiqodlar, siyosiy institutlar va huquqiy tizimlar majmuini qamrab olgan kompleks tushunchaga aylangani asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: sivilizatsiya, inson sivilizatsiyasi, madaniyat, ijtimoiy taraqqiyot, ma’rifat davri, sivilizatsiyalar tasnifi, madaniyat va sivilizatsiya, Yevropatsentrizm, mustamlakachilik, tarixiy-falsafiy tahlil.

Abstract: This article scientifically analyzes the process of formation of the concept of "human civilization", its etymological roots and historical and philosophical content. It highlights the entry of the term civilization into scientific circulation during the European Enlightenment of the 18th century, the fact that it initially represented a developed stage of social order, legal relations and cultural life. The article substantiates the fact that over time the concept of civilization has become a complex concept that encompasses, along with material development, a set of spiritual and moral values, religious beliefs, political institutions and legal systems.

Keywords: civilization, human civilization, culture, social development, the Enlightenment period, classification of civilizations, culture and civilization, Eurocentrism, colonialism, historical and philosophical analysis.

Аннотация: В данной статье научно анализируется процесс формирования понятия «человеческая цивилизация», его этимологические корни и историко-философское содержание. Подчеркивается вхождение термина «цивилизация» в научный оборот в период европейского Просвещения XVIII века, тот факт, что первоначально он представлял собой развитую стадию общественного порядка, правовых отношений и культурной жизни. В статье обосновывается тот факт, что со временем понятие цивилизации стало комплексным понятием, включающим, наряду с материальным развитием, совокупность духовных и моральных ценностей, религиозных убеждений, политических институтов и правовых систем.

Ключевые слова: цивилизация, человеческая цивилизация, культура, социальное развитие, эпоха Просвещения, классификация цивилизаций, культура и цивилизация, евроцентризм, колониализм, историко-философский анализ.

“Inson sivilizatsiyasi” tushunchasi jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichini, ijtimoiy munosabatlar tizimining murakkablashuvi, madaniy-ma’naviy qadriyatlarning shakllanishi hamda moddiy ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan tavsiflanadi. “Sivilizatsiya” atamasi ilmiy muomalaga dastlab XVIII asrda Yevropa ma’rifatchilari tomonidan kiritilgan bo’lib, u lotincha *civilis* — “fuqaroviy”, *civitas* — “shahar, jamiyat” so’zlaridan kelib chiqqan. Mazkur atama dastlab insoniyatning yovvoyilik va varvarlik bosqichlaridan chiqib, ijtimoiy tartib, huquqiy munosabatlar va madaniy hayot shakllarining qaror topgan holatini ifodalash uchun qo’llanilgan.

Vaqt o’tishi bilan sivilizatsiya tushunchasining mazmuni kengayib, u nafaqat moddiy taraqqiyot darajasini, balki ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, diniy e’tiqodlar, siyosiy institutlar va huquqiy tizimlar majmuini ham o’z ichiga ola boshladi. Ayniqsa XIX–XX asrlarda sivilizatsiyani tarixiy jarayon sifatida talqin qilish, uni mintaqaviy va madaniy xususiyatlarga ko’ra tasniflashga bo’lgan ilmiy yondashuvlar shakllandi. Bu borada O. Shpengler, A. Toynbi, N. Danilevskiy kabi olimlarning konsepsiyalari muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

Sivilizatsiyalarni tasniflash masalasi tarix, falsafa, sotsiologiya va madaniyatshunoslik fanlarida dolzarb muammolardan biri bo’lib, ular hududiy (Sharq va G’arb sivilizatsiyalari), tarixiy (qadimgi, o’rta asr va zamonaviy), diniy (islom, xristian, hindu va boshqalar) hamda madaniy-tipologik mezonlar asosida guruhlanadi. Ushbu yondashuvlar insoniyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini anglash, sivilizatsiyalararo aloqalar va ularning o’zaro ta’sirini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beradi.

Mazkur maqolada sivilizatsiya atamasining vujudga kelishi, uning ilmiy mazmuni va tasnifiga oid asosiy nazariy qarashlar tahlil qilinib, ularning hozirgi davr ijtimoiy taraqqiyotini anglashdagi ahamiyati yoritib beriladi.

Ingliz tilidagi “civilization” atamasi fransuzcha “*civilisé*” (madaniyatli) so’zidan kelib chiqqan bo’lib, u lotincha *civilis* (fuqaroviy), *civis* (fuqaro) hamda *civitas* (shahar, davlat) tushunchalari bilan uzviy bog’liqdir. Mazkur tushunchaning ilmiy asoslarini yoritishda Norbert Eliasning “The Civilizing Process” (“Sivilizatsiya jarayoni”, 1939)¹ asari muhim o’rin tutadi. Ushbu asarda muallif o’rta asrlar saroy jamiyatidan boshlab zamonaviy davrgacha bo’lgan ijtimoiy axloq, xulq-atvor me’yorlari va o’zini nazorat qilish mexanizmlarining shakllanish jarayonini tahlil qiladi.

Albert Shvaytser o’zining “Sivilizatsiya falsafasi” (1923) asarida sivilizatsiya haqidagi ikki xil yondashuvni ilgari suradi: birinchisi — sof moddiy taraqqiyotga asoslangan yondashuv, ikkinchisi esa moddiy va axloqiy taraqqiyotni o’zida mujassam etgan qarashdir. Shvaytserning ta’kidlashicha, zamonaviy jahon inqirozi insoniyatning sivilizatsiyaning axloqiy g’oyasini yo’qotgani bilan bog’liq bo’lib, sivilizatsiya “inson faoliyatining barcha sohalarida erishilgan taraqqiyotlar yig’indisi” sifatida shaxslarning ma’naviy kamolotiga xizmat qilishi lozim.

¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Civilization>

Norbert Elias o'zining "Sivilizatsiya jarayoni" asarida dasturxon atrofidagi odob-axloq qoidalari, kundalik muomala madaniyati va o'zini tutish shakllarining rivojlanishini madaniyatli jamiyatning muhim belgisi sifatida ko'rsatadi. Bu jihatlar Jyul-Aleksandr Grunning "Kechki ovqatning oxiri" (1913)² kabi asarlarida ham badiiy ifodasini topgan.

"Civility" kabi tushunchalar XVI asrning o'rtalarida shakllangan bo'lsa, "civilization" mavhum ot sifatida XVIII asrning ikkinchi yarmida, aniqrog'i 1760-yillarda fransuz tilidan keng qo'llanila boshlagan. Ushbu atama fransuz tilida ilk bor 1757-yilda Viktor de Riketi (Mirabo markizi) tomonidan ishlatilgan. Ingliz tilida esa u Adam Ferguson tomonidan 1767-yilda yozilgan "Fuqarolik jamiyati tarixi haqida esse" asarida qo'llanilgan. Fergusonning fikricha, "nafaqat inson bolalikdan yetuklikka, balki butun insoniyat ham qo'pollikdan sivilizatsiyaga tomon rivojlanadi"³.

Ma'rifat davrida "sivilizatsiya" tushunchasi vahshiylik va qo'pollikka qarama-qarshi qo'yilib, ijtimoiy taraqqiyot va aql-idrok ustuvorligini ifodalovchi tushuncha sifatida talqin etilgan. XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida, xususan Fransiya inqilobi davrida, "sivilizatsiya" atamasi asosan birlik shaklida qo'llanilib, butun insoniyat taraqqiyotini anglatgan. Bu holat hozirgi fransuz tilida ham saqlanib qolgan.

"Tsivilizatsiyalar" tushunchasining ko'plikda, sanaladigan ot sifatida qo'llanishi XIX asrda kamdan-kam uchragan bo'lsa-da, XX asr oxirlariga kelib keng tarqaldi va ayrim hollarda u shunchaki "madaniyat" tushunchasiga tenglashtirila boshlandi. Biroq "sivilizatsiya" va "madaniyat" atamalarini mutlaq ekvivalent sifatida qo'llash ilmiy doiralarda bahsli hisoblanadi va ko'pincha rad etiladi. Shu sababli barcha madaniyatlar ham sivilizatsiya sifatida ta'riflanavermaydi. Masalan, Norbert Elias qarashlariga ko'ra, "o'rta asr sivilizatsiyasi" iborasi mantiqan zid (oksimoron) tushuncha hisoblanadi.

XVIII asrdayoq sivilizatsiya har doim ham ijobiy hodisa sifatida baholanmagan. Madaniyat va sivilizatsiya o'rtasidagi muhim tarixiy farqlar Jan-Jak Russo qarashlarida, xususan uning "Emil yoki tarbiya haqida"⁴ asarida yaqqol namoyon bo'ladi. Russo nazarida sivilizatsiya aqlga asoslangan va ijtimoiy yo'naltirilgan bo'lsa-da, inson tabiatiga to'liq mos kelmaydi. Uning fikricha, "insonning yaxlitligi faqat ratsionalgacha bo'lgan tabiiy birlikni tiklash yoki unga yaqinlashish orqali ta'minlanishi mumkin" (qarang: "olijanob vahshiy" g'oyasi).

Mazkur qarashlar asosida, ayniqsa Germaniyada, yangi yondashuv shakllandi. Yoxann Gotfrid Herder, keyinchalik Søren Kierkegaard va Fridrix Nitsshe kabi faylasuflar madaniyatlarni ongli va ratsional faoliyat mahsuli emas, balki ratsionalgacha bo'lgan "xalq ruhi" bilan belgilanadigan tabiiy organizmlar sifatida talqin qildilar. Ularning fikricha, sivilizatsiya moddiy taraqqiyotda samaraliroq bo'lsa-da, sun'iy xarakterga ega

² Albert Schweitzer. The Philosophy of Civilization, translated by C. T. Campion (Amherst, NY: Prometheus Books, 1987), p. 91.

³ Cited after [Émile Benveniste](#), *Civilisation. Contribution à l'histoire du mot* [Civilisation. Contribution to the history of the word], 1954, published in *Problèmes de linguistique générale*, [Éditions Gallimard](#), 1966, pp. 336–345 (translated by Mary Elizabeth Meek as *Problems in general linguistics*, 2 vols., 1971).

⁴ Velkley, Richard (2002). "The Tension in the Beautiful: On Culture and Civilization in Rousseau and German Philosophy". Being after Rousseau: Philosophy and Culture in Question. The University of Chicago Press. pp. 11–30.

bo‘lib, hiyla-nayrang, ikkiyuzlamachilik, hasad va ochko‘zlik kabi ijtimoiy illatlarni keltirib chiqaradi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Germaniyadan AQShga ko‘chib ketgan faylasuf Leo Strauss Nyu-Yorkda o‘qigan ma‘ruzalarida natsizm, nemis militarizmi va nihilizmining mafkuraviy ildizlarida aynan sivilizatsiya haqidagi ana shu qarashlar yotganini ta’kidlagan.

Sivilizatsiya g‘oyasi avvalgi “madaniyatsiz” holatdan rivojlanish yoki taraqqiyotni anglatadi. An’anaga ko‘ra, o‘zlarini “madaniyatli” deb ta’riflagan madaniyatlar ko‘pincha boshqa jamiyatlar yoki kamroq madaniyatli deb hisoblangan inson guruhlaridan farqli o‘laroq, ikkinchisini vahshiylar vahshiylar va ibtidoiylar deb atashgan. Darhaqiqat, zamonaviy G‘arb sivilizatsiya g‘oyasi Amerika va Avstraliyani Yevropa mustamlaka qilish davrida yevropalik ko‘chmanchilar duch kelgan mahalliy madaniyatlardan farqli o‘laroq rivojlandi. “Ibtidoiy” atamasi bir vaqtlar antropologiyada ishlatilgan bo‘lsa-da, hozirda antropologlar tomonidan asosan qoralanmoqda, chunki u o‘zining haqoratli ma’nolarini va u nazarda tutgan madaniyatlar o‘zgarmaydigan yoki rivojlanmaydigan o‘tmishdagi qoldiqlar ekanligini anglatadi⁵.

Shu sababli, o‘zlarini “madaniyatli” deb hisoblagan jamiyatlar ba’zan “madaniyatsiz” madaniyatlarni hukmronlik qilishga va ularni “madaniyatli” hayot tarziga aylantirishga harakat qilishgan. 19-asrda Yevropa madaniyatining “madaniyatli” va “madaniyatsiz” Yevropa bo‘lmagan madaniyatlardan ustunligi g‘oyasi to‘liq rivojlandi va tsivilizatsiya Yevropa o‘ziga xosligining asosiy qismiga aylandi⁶. Sivilizatsiya g‘oyasi boshqa madaniyatga hukmronlik qilish va xalqni o‘z yerlaridan mahrum qilish uchun asos sifatida ham ishlatilishi mumkin. Masalan, Avstraliyada britaniyalik ko‘chmanchilar tubjoy avstraliyaliklarning ko‘chirilishini yer ishlov berilmagan va yovvoyi ko‘rinishini kuzatish bilan oqladilar, bu ular uchun aholining uni “yaxshilash” uchun yetarlicha madaniyatli emasligini aks ettirdi. Sivilizatsiyaga xos bo‘lgan xatti-harakatlar va yashash usullari mustamlakachilik, bosqinchilik, diniy konvertatsiya, byurokratik nazorat va savdoning kengayishi va ilgari ularga ega bo‘lmagan madaniyatlarga yangi texnologiyalarni joriy etish orqali tarqalgan. Madaniyatning tsivilizatsiya bilan bog‘liq jihatlari madaniyatlar o‘rtasidagi aloqa orqali erkin qabul qilinishi mumkin bo‘lsa-da, dastlabki zamonaviy davrlardan boshlab “sivilizatsiya”ning yevropalik markazlashgan ideallari madaniyatlarga majburlash va hukmronlik qilish orqali keng tarqalgan. Bu ideallar “sivilizatsiyalashgan” va “tsivilizatsiyasiz” xalqlar o‘rtasida tug‘ma farqlar bor deb taxmin qilgan falsafani to‘ldirdi.

Xulosa o‘rnida, “inson sivilizatsiyasi” tushunchasining kelib chiqishi, tarixiy shakllanish jarayoni hamda ilmiy-nazariy talqinlari keng qamrovda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sivilizatsiya atamasi dastlab ijtimoiy tartib,

⁵ "ASA Statement on the use of 'primitive' as a descriptor of contemporary human groups". Association of Social Anthropologists. Archived from the original on 14 November 2011

⁶ Heraclides, Alexis; Dialla, Ada (2015). "3 Eurocentrism, 'civilization' and the 'barbarians'". Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century: Setting the Precedent. Manchester University Press. pp. 31–56. Doi:10.2307/j.ctt1mf71b8.7. JSTOR j.ctt1mf71b8.7. Archived from the original on 29 July 2023. Retrieved 29 July 2023.

huquqiy munosabatlar va madaniy hayotning rivojlangan bosqichini ifodalagan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan u moddiy taraqqiyot bilan bir qatorda ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, diniy e'tiqodlar, siyosiy institutlar va huquqiy tizimlarni o'z ichiga olgan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida shakllangan.

Norbert Elias, Albert Shvaytser, O. Shpengler, A. Toynbi, N. Danilevskiy hamda Jan-Jak Russo kabi mutafakkirlarning qarashlari sivilizatsiya tushunchasining biryoqlama emas, balki ko'p qirrali va tarixiy sharoit bilan bog'liq holda talqin qilinishini ko'rsatadi. Xususan, sivilizatsiya va madaniyat tushunchalarini aynanlashtirish ilmiy jihatdan bahsli ekanligi, barcha madaniyatlarni sivilizatsiya sifatida baholab bo'lmazligi asoslab berildi.

Shuningdek, maqolada sivilizatsiya g'oyasining Yevropatsentrik talqini va uning mustamlakachilik davrida boshqa jamiyatlarga nisbatan ustunlikni oqlovchi mafkuraviy vosita sifatida qo'llanilgan jihatlari tanqidiy yondashuv asosida yoritildi. Bu holat sivilizatsiya tushunchasining nafaqat ijobiy taraqqiyot belgisi, balki tarixiy-siyosiy manfaatlar bilan bog'liq murakkab konsepsiya ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, sivilizatsiya tushunchasini chuqur va xolis tahlil qilish insoniyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini anglash, sivilizatsiyalararo aloqalar va ularning o'zaro ta'sirini baholash hamda zamonaviy global muammolarni tushunishda muhim nazariy va metodologik ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Albert Schweitzer. *The Philosophy of Civilization*, translated by C. T. Campion (Amherst, NY: Prometheus Books, 1987), p. 91.
2. "ASA Statement on the use of 'primitive' as a descriptor of contemporary human groups". Association of Social Anthropologists. Archived from the original on 14 November 2011
3. Heraclides, Alexis; Dialla, Ada (2015). "3 Eurocentrism, 'civilization' and the 'barbarians'". *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century: Setting the Precedent*. Manchester University Press. pp. 31–56. Doi:10.2307/j.ctt1mf71b8.7. JSTOR j.ctt1mf71b8.7. Archived from the original on 29 July 2023. Retrieved 29 July 2023.
4. Cited after Émile Benveniste, *Civilisation. Contribution à l'histoire du mot* [Civilisation. Contribution to the history of the word], 1954, published in *Problèmes de linguistique générale*, Éditions Gallimard, 1966, pp. 336–345 (translated by Mary Elizabeth Meek as *Problems in general linguistics*, 2 vols., 1971).
5. Velkley, Richard (2002). "The Tension in the Beautiful: On Culture and Civilization in Rousseau and German Philosophy". *Being after Rousseau: Philosophy and Culture in Question*. The University of Chicago Press. pp. 11–30.
6. <https://en.wikipedia.org/wiki/Civilization>

7. O'G'LI, XOLIQULOV MUHAMMAD QAXOR. "GEO-IDEOLOGICAL PROCESSES AND LAWS OF THEIR ORIGIN." International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences 4 (2024): 22-27.
8. Xoliqulov, Muhammad Qaxor O'G'Li. "MA'NAVIYAT TUSHUNCHASINING MOHIYATI, UNING JAMIYAT STRUKTURASIDAGI O'RNI VA ROLI." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 4.26 (2024): 384-388.
9. Kholikulov, Mukhammad. "Scientific-Theoretical and Philosophical Origin of the Doctrine of Unity in Sufism." (2023).
10. Xoliqulov, MQ va X.N.Jumanov. "GLOBALIZATSIYA JARAYONINING SAN'AT VA BADIY ADABIYOT VOSITASIDA MILLIY QADRIYATLARGA TRANSFORMATIV TA'SIRI." Luchshie intellektualnye issledovaniya 40.1 (2025): 203-210.
11. Azlarova, Ozodaxon Xasanxonovna. "DAVLATNING KELIB CHIQISHI NAZARIYASI (SIVILIZATSION YONDASHUVLAR MISLIDA)." Analysis of world scientific views International Scientific Journal 3.1 (2025): 141-149.
12. Muhammad, Xoliqulov, and Obruyeva Dilbar. "TALABA YOSHLAR ONGIDA HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING KONSEPTUAL ASPEKTINI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI." STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS 1.7 (2025): 27-32.